

Kovács István

A NAGY JÁTÉK

Földalatti oktatás Lengyelországban a II. világháború alatt

1942 elején egy varsói földalatti kiadó gondozásában A NAGY JÁTÉK címmel napvilágot látott egy könyv, amelyet szerzője gyakorlati és elméleti útmutatóul szánt a megszállt Lengyelország ifjúságának. Művében Juliusz Górecki olyan drámai kérdéseket tesz fel, amelyeket az olvasók nap mint nap valóságként éltek meg: „*A porosz, miután a lengyel földeket uralma alá hajtotta, a lengyel népre kimondta a végleges megsemmisítés ítéletét. A hódító a megszállás nyomán hozzáállott az emberiség által ismert legszörnyűbb bűntényhez – a lengyel nemzet kíméletlen elpusztításához...*

Vajon összes felsőoktatási intézményünk felfüggesztése semmit sem mond? A laboratóriumok százainak elszállítása Lengyelországból, a tudományos intézetek és műhelyek bezárása – csak véletlenszerű harácsolás? Mi a jelentése annak, hogy valamennyi lengyel középiskola működését berekesztették? Hogyan értelmezhető a lengyel múzeumi tárgyaknak és levéltáraknak a Birodalomba történő elszállítása? Miért tiltották be rendőrileg a lengyel zeneszerzők műveinek előadását? Mi a célja a lengyel könyvesbolt-hálózatok raktárkészletei bezárásának? Vajon mit jelez, hogy Auschwitzban a foglyok döntő hányadát értelmiségiek (tanárok, ügyvédek, orvosok, papok, mérnökök, diákok, hivatalnokok, valamint munkásvezetők) alkotják? Nem azt szolgálja-e mindez, hogy a lengyel nemzetet, mielőtt teljesen kiirtanák, vezetőitől megfosztott mezőgazdasági és gyári robotosokból álló cselédnéppé kell változtatni?”

Ha e könyv eljutott volna a hitleristák által leigázott Lengyelországnak a III. Birodalomba be nem olvasztott területét irányító főkormányzóhoz, a krakkói Wawelben székelő Hans Frankhoz, ő a fentebbi sejtésre minden bizonnyal kertelés nélküli „de igen!”-nel válaszol. Górecki kérdésekké fogalmazott példái beszédek voltak, de más mondtak a náciknak és más a lengyeleknek. A náciknak azt bizonyították, hogy céljaik megvalósítása az eredeti ütemterv szerint folyik. A lengyelekben a veszélyérzet rugóit hozták mozgásba. Mert mi is történt, miről is volt szó A NAGY JÁTÉK kiadását megelőző két és fél esztendőben?

1939. augusztus 22-én Hitler annak tudatában, hogy másnap Ribbentrop és Molotov Moszkvában megkötik a Lengyelországot két totalitárius szomszédjának kiszolgáltató egyezményt, s így biztosítva magát, megindíthatja a háborút, oberszalburgi főhadiszállásán a következőket mondta legfőbb katonai parancsnokainak: „*Lengyelország elpusztítása a legsürgetőbb terv. Erőnk gyorsaságunkban és kegyetlenségünkben rejlik. Ezért rendeltem Keletre Totenkopfstandartejainkat azzal a paranccsal, hogy a lengyel fajú és nyelvű férfiakat, nőket és gyerekeket kíméletlenül leöljék... Lengyelország elnéptelenedik, és németekkel települ be.*”

Ötven nappal később, a német–lengyel (és szovjet–lengyel) háború befejezése után, október 12-én Adolf Hitler kancellári rendeletet adott ki arról, hogy Lengyelország pomerániai, poznaíni, felső-sziléziai s részben lódzi, krakkói és białystoki vajdaságait „örök időkre” a Német Birodalomhoz csatolja, az ország maradék részén pedig létre-

hozza a Főkormányzóságot, egy lengyelek által lakható, státusában pontosan körülíratlan területet.

Mint vezérek gyakran szokták, Hitler is megfogalmazta a maga aforizmaszerű mondatát, amely szerint „*egy nép addig él, ameddig kultúrájának dokumentumai...*” A lengyeleknek kevés időt szánt. Ennek jegyében már a háború kitörésének első napjától kezdve tervszerűen bombáztatta a varsói királyi várat és a város templomait, könyvtárait, múzeumait. Később kiderült, hogy a náci rombolás pokoli művének ez csak bevezetője volt.¹

A kultúra kapcsán megfogalmazott hitleri elvet azután Joseph Goebbels propagandügyi miniszter „nevesítette” lengyelekre vonatkozó kijelentésével: „*A lengyel olyan nemzet, mely méltatlan arra, hogy kultúrnépnek hívják, olyan nemzet, amelynek számára nincs hely az európai népek közösségében.*” Himmler gyakorlatiasabb volt: hogy a lengyel kultúrának nyoma se maradjon, a meghódított ország mindazon muzeális értékeit, műemlékeit és műtárgyait, amelyek a szeptemberi hadjárat során nem semmisültek meg vagy kézen-közön nem tűntek el, 1939. december 16-án kiadott rendeletében egyszerűen elkoboztatta.

A kultúra léte és a nemzet fennmaradása közötti összefüggéssel természetesen a lengyel értelmiség, a lengyel politikai és katonai vezetés is tisztában volt. Persze az 1939. szeptember 25-én Franciaországban megalakult lengyel koalíciós kormány, amelynek miniszterelnöke és hadügyminisztere az 1930-as években az ellenzék egyik emigrációba kényszerített vezetője, Władysław Sikorski tábornok volt – a honi közvéleménnyel együtt –, azzal a meggyőződéssel tekintett a jövő elé, hogy a szövetségesek tavaszi támadása halálos csapást mér majd a III. Birodalomra, és így Lengyelország hat-nyolc hónapon belül felszabadul. Ennek azonban az ellenkezője történt. A hadműveletet illetően a náci Németország volt a kezdeményező... És a győztes.

Franciaország összeomlása után az emigráns lengyel kormány is rádöbbsent, hogy a háború hosszú éveikig elhúzódhat, s a II. Lengyel Köztársaság csak a földalatti állam kiépítésével őrizheti meg folytonosságát. E cél jegyében 1940 folyamán Európa történetében példátlan országgépződmény jött létre: a Lengyel Földalatti Állam. A lengyel történetírás a megszállók ellen irányuló hazai tevékenységre vonatkoztatva csak ritkán használja a *földalatti ellenállás* fogalmát. E fogalom ugyanis azt sugallja, tartalmazza, hogy benne a társadalomnak, a népnek, a nemzetnek csak egy kisebbik hányada, esetenként töredéke vesz részt. Ezzel szemben a *Földalatti Állam* pusztán létrejött a megszálló hatalommal vagy pontosabban – Lengyelország 1940-es helyzetét figyelembe véve – a megszálló totalitárius hatalmakkal való megalkuvás nélküli harc vállalását jelentette – minden téren. A kultúra és az oktatás területén is.

A lengyel kultúra javainak mentése ugyanúgy része volt a Földalatti Állam küzdelmének, mint a fegyveres harc. Władysław Sikorski miniszterelnök a londoni kormány mellett működő Lengyel Kulturális Javak Revindikációs Bizottságának vezetőjévé a híres lengyel művelődéstörténészt, Karol Estreicher őrnagyot nevezte ki, aki 1939 szeptemberében kiemelkedő szerepet játszott a nemzeti szempontból jelképesen fontos műtárgyak Franciaországba menekítésében. 1940 júniusában azután a német fennhatóság alá kerülő Franciaországból Angliába és Kanadába kellett azokat továbbszállítani. E kockázatos akció sikeres lebonyolítása is Karol Estreicher nevéhez fűződik. Ő hozta létre az ún. Vaucher Bizottságot is, amely a lengyel hírszerzés adatai révén tételesen számba vette, hogy a németek milyen kulturális javakat pusztítottak el, s hogy az elrabolt műtárgyak, festmények (beleértve Leonardo da Vinci, Cranach, Rubens, Remb-

randt, Canaletto és mások műveit is), kiállítási tárgyak, kegytárgyak, kódexek, kincsek mely német intézményekhez, múzeumokhoz, galériákhoz, magánszemélyekhez és raktárbunkerekbe kerültek.

A német hivatali alapsógg esetenként megkönnyítette Estreicher dolgát, mivel a Főkormányzóság létrejötte után az esetek többségében a „kikölsönzött” tárgyakról pecsétes átvételi elismervényt adtak. Ráadásul a háború első hónapjaiban Németországba hurcolt múzeumi, képtári, könyvtári gyűjtemények visszaszállítását Krakóba később maga az ambiciózus Hans Frank főkormányzó követelte, megjelölve, hogy tételesen mely tárgyakról van szó. A tranzakció darabjaira vonatkozó eredeti dokumentumokat is nagy számban juttatták ki Londonba. Ezek voltak a legbeszédesebb bizonyítékok, bár ott eleinte ugyanolyan kételkedéssel fogadták azokat, mint a haláltáborok felállításáról érkező híreket. Tény azonban, hogy a haláltáborokról és a gettókban uralkodó embertelen állapotokról szóló jelentésekkel 1942 őszén futárként Londonba kijutott Jan Karski nehezebben tudta az angol és amerikai hivatalos köröket a zsidóság kiirtásának valóságáról meggyőzni, mint amilyen eredményesen Estreicher végül a világ közvéleményének tudomására hozta a lengyel kulturális javakban a nácik által véghezvitt pusztításokat, rablásokat. Már a háború alatt kiadott egy háromszáz oldalas angol nyelvű katalógust *THE CULTURAL LOSSES OF POLAND* címmel arról, hogy az egyes lengyel helységeket milyen kulturális veszteségek érték.

Az elrabolt javak többségéről a jól tájékozott Estreicher 1945-ben pontosan tudta, hogy Németországban hol található. A visszakövetelés igényének érvényesítésében az angolok és az amerikaiak segítőkész partnereknek bizonyultak. Ennek köszönhetően Estreicher személyes vezetésével és amerikai katonai kísérettel a müncheni pályaudvarról már 1946 márciusában huszonhat vagon műtárgy indult el Krakóba.² (A kíséretre azért volt szükség, nehogy a szerelvény „véletlenül” valahová a Szovjetunióba érkezék meg.)

A szellemi kultúra elpusztításának legmaradandóbb következményekkel járó eszköze az oktatási rendszer gyors felszámolása lett volna. Hitler 1939. október 7-én a Birodalmi Biztonsági Főhivatal vezetőjét, Heinrich Himmlert nevezte ki a Németiség Erősítése birodalmi biztosának. Himmler is tökéletesen tisztában volt a kultúra megtartó erejével, ennek megfelelően elpusztításának ideológiai és gyakorlati fontosságával is: „*A keleti nem német lakosság számára magasabb iskola, mint négyosztályos népiskola nem lehetséges. E népiskola célja az egyszerű számolás maximum 500-ig, a családnev aláírásának és annak tudása, hogy isteni ebrendelés a németekkel szembeni engedelmesség, a tisztesség, a szorgalom és az udvariasság. Olvasni nem feltétlenül szükséges. Az elemi iskolákon kívül keleten nem lehet semmiféle más iskola.*”

Hitler a Himmler nevével szignált beadványra ráírta: „nagyon jó és helyes”. Ezzel együtt azonban meghagyta, hogy a tervbe egyelőre csak a birodalom legfőbb vezetőit, a III. Birodalomba beolvasztott lengyel területek Gauleitereit és a főkormányzót, Hans Frankot avassák be.

A bizalmas beadványban foglalt javaslatokat kíméletlen következetességgel és viszonylag rövid idő alatt valósították meg a bekebelezett lengyel területeken, ahol az elnémetesítés jegyében egyébként még az éttermekben és a templomokban sem engedélyezték a lengyel nyelv használatát. Egy 1940 májusában kelt rendelettel a papoknak azt is megtiltották, hogy a lengyel nyelvű gyónást meghallgassák. Az iskolák felszámolása azonban mégsem ment olyan gyorsan és radikálisan, ahogyan Hitler és bizalmasai szerették volna, mivel a megnagyobbodott Németország határai közé került

kilenc és fél millió egykori lengyel állampolgár döntő hányadában etnikailag lengyel és zsidó volt. Közülük 1940 tavaszáig 325 ezer embert telepítettek át a Főköormányzóságba. Az ingóságaitól megfosztottan az érintett területre üldözött lengyelek és zsidók száma az elkövetkező években azután egymillió fő fölé emelkedett.

A lengyelek végleges kiirtásának hosszú távú programjához a bekebelezett területeken egyébként már a megszállás első heteiben hozzákezdtek: több száz embert lőttek agyon – (tanítót, tanárt, papot, az 1920-as évek elején a lengyel Sziléziáért felkeléseket kirobantató hazafiakat, népművelőket) –, és több ezret zártak börtönökbe, koncentrációs táborokba. A magukat sziléziaiaknak, mazuroknak vagy kasuboknak vallókat a hitleri hatóságok eleve németeknek könyvelték el. Önként vagy kényszer hatására a lengyel etnikumúak közül is sokan aláírták a népi németek listájának különböző fokozatait. Így mindent egybevetve a bekebelezett területeken a lengyelek és németek aránya 3:1 lett, míg a Főköormányzóságban kimutatható 31:1-es lengyel–német arányt a náci hatóságok a legnagyobb erőfeszítések árán sem tudták a maguk javára módosítani.

Abban, hogy a lengyel általános iskolákat egyik napról a másikra felszámolják, a hitleristák a bekebelezett területeken állandósított terror ellenére sem értek célt. Átmeneti megoldásként ugyanis német tanítási nyelvű *Polenschulék*kat (és *Judenschulék*kat) voltak kénytelenek létrehozni a hét és tizenkét év közötti gyermekek részére – napi két-három órában. A jelzettek között azonban alig akadt olyan iskola, ahol szakképzett német anyanyelvű tanár oktatott volna. A kényszermegoldások miatt a tanítás színvonala még az „ajánlottnál” is alacsonyabb volt. Az 1941 júniusában hozott birodalmi rendelet értelmében a tizenkét éven felüli gyermekek napi tizenegy órai munkára voltak kötelezhetőek, s ez az amúgy is korlátozott iskolalátogatási lehetőséget tovább szűkítette.³

Az 1941. június 22-én a Szovjetunió ellen indított hitlerista támadás után a két háború között Kelet-Lengyelországot alkotó litván, fehérorosz és ukrán területeket is a németek szállták meg. Ezekből az egykori Kelet-Galíciát kikanyarították, és a Főköormányzósághoz csatolták, a białystoki körzetet beolvasztották a III. Birodalomba, míg a maradék részeket létrehozták a Litván, a Belorusz és az Ukrán Főkommisszáriátusokat. Ezekben az autonómnak nevezett tartományokban a náci hatóságok lehetővé tették litván, belorusz és ukrán iskolahálózat megszervezését. A lengyelekre nézve kedvezőbb helyzet egy időre csak a Litván Főkommisszáriátusban alakult ki, ahol a többségében lengyelek által lakott vilnai körzetben engedélyezték lengyel általános iskolák szervezését, de 1942-től ezek tanítási nyelve csak litván lehetett. A litvánul nem tudó tanárok ezt követően csak kézimunkát, rajzot és tornát taníthattak. Az 1943/44-es tanévben Vlnában harminc ilyen, litvánok által irányított lengyel általános iskola működött. Középkisiskola egy sem. A város öt szakiskolájába a litvánok és a beloruszok mellett lengyeleket is felvettek, ha tudtak litvánul.

Belorussziában ennél szigorúbban kezelték a lengyel iskolák kérdését. Az 1941. október 20-i tanfelügyelői gyűlésen leszögezték, hogy a lengyel egyetlen általános iskolában sem lehet tanítási nyelv, és idegen nyelvként sem tanítható. A volhíniai és a podóliai általános iskolákban 1942 júniusától kizárólag az ukrán lehetett a tanítási nyelv. Ukrán tanárok híján (vagy figyelmetlenségéből) Volhíniában és Polesie városaiban azonban végül nem tudtak minden lengyel általános iskolát felszámolni.

A drasztikus beavatkozásokkal szemben életre hívott földalatti oktatás a bekebelezett területen rendkívül nehéz körülmények között folyt, mivel a tanárok és tanítók nyolcvan–kilencven százalékát áttelepítették a Főköormányzóságba, s az egyéni és kis-

csoportos foglalkozást – kényszerből – nyugdíjasok, hivatalnokok, cserkészvezetők, vállalkozó szellemű szülők vezették. A tankönyveket, olvasókönyveket vasutasok és kereskedők csempészték be a Német Birodalomba. A londoni lengyel kormány kulturális minisztériumát odahaza képviselő Kulturális és Oktatási Főosztály Sziléziában, Ólengyelhonban, Pomerániában is igyekezett létrehozni a maga területi koordináló szervezeteit, hivatalait, de a Gestapo – és különösen a nála is kegyetlenebb és a helyi viszonyokat jobban ismerő Selbstschutz – a titkos iskolák működése fölött nem hunyt szemet, a szervezett középiskolai tanítást pedig eleve katonai összeesküvésnek tekintette, s a benne részt vevőkkel ennek szellemében járt el. Így nem lehet csodálkozni azon, hogy a középfokú oktatás földalatti szervezeteinek hatósugara jócskán elmaradt az általános iskolákétól.⁴

A Litvániai, Belorussziai és Ukrajnai Főkommisszáriátusokban azonban a titkos oktatás végképp csak rendkívül szerény mértékben és szerény körülmények között folytatható, mert miután a szovjet megszállást követő bő másfél esztendőben több tízezer egykor lengyel állampolgárt bebörtönöztek és kivégeztek, továbbá a Szovjetunió különböző területein felállított lágerekbe hozzávetőleg egymillió embert hurcoltak el, a lengyel értelmiség a Jagelló-kor Litván Nagyfejedelemségének történelmi tájain a töredékére csökkent.

A fentebb vázoltaktól jelentősen eltért a lengyel iskolák helyzete a tetemes területet – 91 200 négyzetkilométert – felölölő Főkormányzóságban. Varsó helyén maradt főpolgármestere, Stefan Starzyński a városparancsnok Conrad von Cocchenhausen tábornok rendeletére hivatkozva szeptember 30-án köriratot adott ki arra vonatkozóan, hogy minden lengyel hivatalnok, így a tanító és a tanár is, haladéktalanul jelenjék meg a munkahelyén, és kezdjen el dolgozni. A Közoktatási és Vallásügyi Minisztérium vezetője, Kazimierz Szelagowski Johannes Blaskowitz tábornok engedélyével általános rendeletben intézkedett, hogy az elemi és középiskolák, valamint az egyetemek kivételével minden más típusú felsőoktatási intézmény kezdje el a munkát. Október végén az általános és középiskolák nagy része már működött, ráadásul változatlan oktatási programmal. Gondot a tanításban egyelőre csak a háborús rombolás, illetve az okozott, hogy az iskolaépületek egy részét még nem hagyták el a hadsereg egységei.

Az 1939. október 26-án létrehozott Főkormányzóság irányítója, Hans Frank az iskolákra vonatkozó öt nappal későbbi rendelkezésében sem tesz arról említést, hogy az általános iskolák programjában változás állna be. A dokumentumban csak arról esik szó, hogy a felsőfokú tanintézetekre és tudományos intézményekre nézve később intézkednek majd, továbbá, hogy a szakiskolákat nem hívhatják „gimnáziumnak” vagy „liceumnak”.

Az iratból kiolvasható bizonytalanság azzal a náci reménnyel is összefüggésben lehetett, hogy a nyugati szövetségesek, ugyanúgy, ahogy Csehszlovákia felosztása árán, most Lengyelország feláldozása révén rövid időn belül hajlandók lesznek kiegyezni Hitlerrel. A remény azonban legfeljebb napokig élhetett. Az, hogy november 6-án a megszálló német hatóságok a krakkói Jagelló Egyetem és a Bányászati Akadémia 183 professzorát, docensét és tanársegédét letartóztatták és elhurcolták, s nem sokkal később ugyanezt tették a Lublini Katolikus Egyetem tanáraival is, azt jelentette, hogy Hitlert a továbbiakban már nem érdekelte a nyugati közvélemény, annál is kevésbé, mert döntés született Franciaország kellő időben történő megtámadásáról.

Ezzel együtt – miután a katonai közigazgatást fokozatosan felváltotta a polgári – a németeknek megváltozott az oktatáshoz való korábbi „megengedő” magatartása is.

Járványveszélyre hivatkozva, az iskolákat Varsóban november 15-ig be kellett zárni, s a középiskolák az újraindításra már nem kaptak engedélyt. A Főkormányzóság egész területén hasonló volt a helyzet: 1940 februárjára valamennyi gimnázium és líceum felfüggesztette működését. Kivételes esetnek számított az, hogy a Siedlcei Tanítóképzőben 1940 nyaráig folyhatott a tanítás.

1939. november 5-én a német hatóságok a Közoktatási és Vallásügyi Minisztérium működését berekesztették, vezetőjét, a megszállókkal mindennemű együttműködést elhárító Kazimierz Szlagowskit letartóztatták és elhurcolták. Ugyanez a sors érte Stefan Starzyński főpolgármestert is. A minisztérium szerepét a Titkos Tanári Szervezet vette át.

1939. november 25-én A VOLT LENGYEL TERÜLETEK LAKOSSÁGÁNAK KEZELÉSE FAJI-POLITIKAI SZEMPONTBÓL címmel megjelent a Német Nemzetiszocialista Munkapárt Faji-Politikai Hivatala két munkatársának, dr. Erhard Wetzl tanácsosnak és dr. Gerhard Hecht referensnek az emlékirata. Könyvük harmadik részében az alábbiak olvashatók: „Az egyetemek és más főiskolák, szakiskolák, akárcsak a gimnáziumok mindig a soviszta lengyel nevelés központjai voltak, és ezért feltétlenül bezárandók. Csak az általános iskolák működhetnek, hogy a legalapvetőbb ismereteket, a számolást, az olvasást, írást elsajátíttassák. A nemzeti szempontból fontos tárgyak, mint a földrajz, a történelem, az irodalomtörténet oktatása, akárcsak a testnevelés, kizárt... Mivel a lengyel tanító s még inkább a lengyel tanítónő a lengyel sovizmus eredményes élesztője, s ezzel politikailag számolni kell, nem lehet őt az iskola szolgálatába állítani. Célszerűnek látszanék, hogy az ilyen népiskolákban kiszolgált lengyel rendőröket alkalmazzanak tanítókként. Így a tanítóképzők működtetése feleslegessé válik.” A szerzőpáros szükségesnek tartja még egyszer aláhúzni: „A lengyel tanítónőket feltétlenül azonnali hatállyal ki kell kapcsolni az oktatásból...” 1939. december 10-én rendelet született a történelem-, a földrajz- és a lengyel olvasókönyvek, valamint a nemzet nagyjai portréinak, a címerképeknek és az emblémáknak a beszolgáltatásáról is.

A hatóságok Wetzl és Hecht irányelveit nem tudták teljes egészében átültetni a gyakorlatba, mivel egyrészt német szolgálatból egyelőre még nem került nyugdíjba lengyel rendőr, másrészt szakiskolákra a jól képzett munkások égető németországi hiánya miatt szükség volt. Ennek tudatában tette Hans Frank az 1940. április 12-i kormányülésen azt a bejelentést, hogy „a Főkormányzóság teljes elnémetesítése csak akkor kezdődhet meg, ha a Warta-vidék, Nyugat-Poroszország, Gdańsk, a délkeleti terület és Felső-Szilézia a Führer általi értelmezés szerint német lesz”.

Az irányelvek további részei azonban fenntartás nélkül megvalósíthatók voltak. Ez azt jelentette, hogy ettől fogva az általános iskolákon kívül csak ipariskolák, szakiskolák működhetnek, történelmet, földrajzot, irodalmat, testnevelést azonban ezekben sem taníthattak. E tárgyak tankönyveit, olvasókönyveit zárolni kellett. Hogy milyen gondossággal gyűjtötték össze és őrizték őket, az már az iskolaigazgató beállítottságán és bátorságán múlott. Akadt olyan iskola, nem egy, ahol üres szekrényt pecsételtek le, de voltak olyanok is, ahol minden könyvet lajstromba vettek, s beküldtek a járási központba.

A Főkormányzósági Hivatalban létrejött egy Népoktatási és Nevelési Tanosztály, s a járáásokban is megfelelő tanfelügyelőségek alakultak. Az ő munkatársaik ellenőrizték az iskolákat, s váratlan megjelenéseik során, tiltott tankönyvet keresve, esetenként átkutatták a gyerekek iskolatáskáit, s a tananyaggal kapcsolatban a tanító leleplezésére szolgáló „beugrató” kérdéseket tettek fel a tanulóknak. Látogatásaik jegyzőkönyvfelvétellel és – igaz, ritkán – a tanító letartóztatásával végződtek.

A Főköormányzóság határai közé eső terület földalatti oktatásának megszervezésében Kielce városa játszott a úttörő szerepet, ahol a német hatóságok a kezdeti bizonytalanság napjaiban sem engedélyezték a középiskolai oktatás megindítását. A két világháború között kialakított közép-lengyelországi ipari körzet központjában már 1939 októberének derekán létrejöttek az első titkos középiskolai tanulókörök. A szervezés gyorsaságában az is szerepet játszott, hogy még sokan éltek azok közül, akik a századforduló megelőző orosz-lengyelországi illegális anyanyelvi iskolahálózat létrehozásában és működtetésében diákként, tanárként vagy szülőként részt vettek. A náci által megszállt városban a titkos iskolahálózat kiépítését nagymértékben segítette az ő újbóli tevékeny szerepvállalásuk.

A szeptemberi katasztrófát követő első hónapokban a földalatti oktatás spontán megszervezését általában a szülők kezdeményezték, akik aggódtak amiatt, hogy utcára került gyermekeik erkölcsileg és szellemileg megsínylik az iskolák bezárását. Iskolaszervező törekvésük a tanítók és tanárok körében is fogadókészségre talált. Ebben az is szerepet játszott, hogy a tanárok a titkos tanulókörökben vállalt munkáért szerény pénzbeli vagy természetbeni juttatásban részesültek, s ez adott helyzetben sokuknak a mindennapi lét biztosítását jelentette. Érdeemes hangsúlyozni, hogy a tanulókörök megszervezését és működtetését tehát nem központilag irányították, s benne a megszüntetett Közoktatási Minisztérium helyébe lépő Titkos Tanári Szervezet sem játszott szerepet. Az „*alulról jövő kezdeményezés*” eredményes volt. Az 1939/40-es tanévben a fővárosi titkos tanulókörökben 1263 tanár 12 246 diákot oktatott. Az utóbbiak végzősei közül 1940 júniusában a többség le is érettségizett.⁵

1940 ősztől már országos méretekben folyt a titkos tanulókörök szervezése. Működésük szakmai ellenőrzésére, koordinálására, a központi anyagi támogatás csatornáinak kiépítésére a londoni lengyel kormány az év végén létrehozta a Kormányképviselőt Honi Oktatási és Kulturális Főosztályát, amelyet a Titkos Tanári Szervezet választmányi tagja, Czesław Wycech vezetett. (1943 derekáig a földalatti iskolarendszerrel kapcsolatban Londonból semmilyen kötelező érvényű útmutatás nem érkezett.)

A középiskolai oktatási hálózat mellett meg kellett szervezni az általános iskolákban betiltott tárgyak – történelem, földrajz, lengyel honismeret – tanítását is. Ennek céljából titkos tanulóköröket hívtak életre, de a föld felett működő általános iskolák kínáltak legális lehetőségeket is ki lehetett használni. Mind az ún. semleges témák, mind a hivatalos témák ürügyül szolgálhattak arra, hogy a tanító vagy a tanár újra és újra lengyel földrajzi, történelmi és irodalmi ismereteket plántáljon a nebulókba. A Visztulát megéneklő lengyel népdalokról szólva például beszélni lehetett Lengyelország legnagyobb folyójáról, a vele kapcsolatos regékről, legendákról. Az édesvízi halak ismertetése kapcsán a folyókon kívül a lengyel tavakról is mesélni lehetett, a tengeri halak az 1920-as években a lengyelek által épített modern kikötőváros, Gdynia és a Hel félsziget bemutatását indokolhatták. A medve a Tátra és a Kárpátok, a bölény a białowieźai rengeteg leírását tette lehetővé. A szén Sziléziát, a só Wieliczkat idézte meg a gyerekek számára, Wieliczka pedig Kinga hercegnő legendáját és a lengyel középkort.

A titkos középiskolai oktatás részben a legális lehetőségek kihasználásával szakiskolai osztályokban, részben nyolc–tíz fős, kivételes esetben tizenöt–húsz fős konspiratív tanulókörökben folyt. A titkos tanulókörök létrehozásának kényszere a legkorszerűbb pedagógiai módszerek kipróbálását tette lehetővé: egyrészt a diákkal való egyéni foglalkozást, másrészt egy-egy megadott téma csoportos feldolgozását. A tanuló a maga bőrére, pontosabban elméjével és szívével tapasztalhatta, hogy a tanulás: a megszálló-

val folytatott harc. E harc megvívását pedig így a tanár és a diák egymás iránti kölcsönös bizalma és tisztelete tette lehetővé. A követelményeknek megfelelni ilyen körülmények között csak szorgalommal, lelkesedéssel és kivételes erkölcsi tartással lehetett. Lógni, lazsálni, nem tanulni felért az árulással.

Ahol mód nyílt rá, ott a (hétosztályos) általános iskola VII. osztályában az elsős középiskolai osztály tananyagát dolgozták fel, de az is bevett gyakorlat volt, hogy a szakiskola első osztályában vagy a szakiskola előkészítő tanfolyamán tették ugyanezt. A szakiskolák felsőbb osztályaiban esetenként a középiskolai osztályok második, harmadik, ritkábban a negyedik osztályos anyagát is leadták. A felsőbb osztályok tárgyait kizárólag konspiratív tanulókörökben tanították. A háború előtti oktatási programra támaszkodó tananyagot központilag írták elő, ennek feldolgozását tanfelügyelők ellenőrizték. A lengyel történelmet a háború alatt kiadott új tankönyvekben demokratikus elvek szerint „írták át”, kiemelve az addig ismert történelmi személyiségek háttérben lévő közösségek – dolgozó osztályok – országépítő munkáját és a honvédelemben játszott önfeláldozó szerepét. Az egyes politikai pártok arra törekedtek, hogy befolyásolják a lengyel történelem bemutatását és értékelését. Elismerésre méltó, ahogy az illegális oktatási rendszer tanári kara mindvégig meg tudta védeni szakmai, pedagógiai szempontjait és céljait.

Az 1941/42-es tanévben Varsóban 71 titkos középiskola működött 2005 tanár és 21 920 diák részvételével. (Viszonyításként érdemes megjegyeznünk, hogy a legális keretek között folyó oktatás utolsó évében, az 1938/39-es tanévben a varsói középiskolások lélekszáma ennél nem sokkal magasabb, harmincezer fő volt.) A középiskolák a vidéki városokban is hasonló módon éledtek újjá. Ezenkívül olyan kisebb és nagyobb településeken működtek titkos tanulókörök, ahol azelőtt nem volt középiskola. A földalatti oktatás kényszere jelentős mértékben demokratizálta a tanulást, így olyan paraszt- és munkásfiatalok előtt is megnyílt a gimnázium, akik számára ez a háború előtt elképzelhetetlen volt. Az 1941/42-es tanévben már 40 378 középiskolást és 4924 tanárt regisztráltak. A számuk az elkövetkező években tovább nőtt.

A főváros „zárt negyedében”, az 1941 tavaszán kőfallal és szögessdrót koszorúval elkerített varsói gettóban működő zsidó iskolák száma húsz körül mozgott. A középiskolai oktatás nagyrészt itt is ugyanúgy „titkos tanulókörökben” folyt, mint „az árja oldalon”. A tananyag megegyezett a háború előttivel. Az oktatást az Igazgatók Köre irányította, amely állandó kapcsolatot tartott a Titkos Tanári Szervezettel és a kormány hivatalos oktatási és kulturális képviselőivel. A háború után a gettó ötvenhárom túlélője vette át érvényesített érettségi bizonyítványát.

A földalatti középiskolai oktatás eredményességéhez hozzájárult az a szervezeti alap, amelyet a jól kiépített lengyel cserkészhálózat jelentett. Vezetőségének különböző politikai irányzatai a háborút megelőző években késhegyre menő harcot vívtak egymással. A jobboldal befolyása a háború kitörésével és a hitleri megszállással jelentősen csökkent, képviselői hitelüket veszítették, háttérbe szorultak. A lengyel cserkészlet főparancsnoka a demokratikus nézeteiről ismert Florian Marciniak lett. (1943 májusában letartóztatták, és 1944 februárjában huszonhárom cserkész társával együtt kivégezték.) Mivel a hitleri hatóságok minden lengyel szervezetet, szövetséget, egyesületet, kört – beleértve a sportklubokat is – feloszlattak, a cserkészlet csak konspiratív alapon működhetett. Az egyenruhás, eleve félkatonai kiképzésen átment cserkészek alkották az 1942 utáni Honi Hadsereg legütőképesebb egységeit.

A cserkészzet 1939 utáni nem hivatalos neve – egyenruhája színéről: Szürke Sereg. Az elnevezés eleve sugallta a harc vállalását. Ez a harc azonban 1942-ig nem a fegyveres küzdelmet jelentette, hanem a szabotázscelemek legkülönbözőbb formáit. Mivel végrehajtói serdülőkorúak és fiatalok voltak, ez eleve behatárolta akcióik jellegét. Irányítójuk Florian Marciniak elbarátja, a lengyel cserkészmozgalom egyik legérdemesebb szervezője és vezetője, Aleksander Kamiński volt. Ő adta ki Juliusz Górecki álnéven a már idézett A NAGY JÁTÉK című munkát, abból a célból, hogy cselekvési, magatartási, életviteli mintát, gyakorlati tanácsokat adjon a megszállókkal szembeni harc különböző formáit vállaló lengyel fiataloknak. 1941 tavaszán a Varsói Körzetben Kamińskit nevezték ki a Tájékoztató és Propagandairoda főnökévé. Ő volt az, aki az általa vezetett mazóviai cserkészszázalaj diákjaiból megszervezte a „kis szabotázs” csoportokat.⁶ Ahhoz, hogy valaki a Szürke Sereg tagja legyen, s annak „kis szabotázs”-akcióiban részt vegyen, esküt kellett tennie. A veszélyes vállalkozásokért lebukás esetén kivégzőosztag elé is kerülhetett a benne részt vevő. Nem véletlen, hogy 1942 őszétől az ezekben az akciókban részt vettek közül verbuválták a Honi Hadsereg Főparancsnoksága Diverzáns Osztaga katonáit.

Aleksander Kamiński 1943 őszén, 1944 elején írt tényregényében valóságos történetet dolgoz fel: a Szürke Seregek tagjai közül verbuválódott egyik leghíresebb diverzáns rohamosztag egymást követő parancsnokainak – Jan Bytnarnak – („Rudy”-nak), Aleksy Dawidowskinak („Alek”-nak), Tadeusz Zawadzkinak („Zośka”-nak) – életét és hősi halálát. Valamennyien a varsói Báthory István Gimnázium diákjai voltak.⁷ A könyv A BARIKÁD KÖVEI címmel még a háború alatt megjelent, és nagy sikert aratott. „A harc folyik tovább. Abba kell hagyni e történetet” – zárja az elbeszélést Kamiński, aki tudja, hogy a fiatal nemzedékre még az országot felszabadító össznemzeti felkelés vár.

Erre készülve, a földalatti iskolák diákjainak egy része konspiratív hadapródiskolába is jár. Mint például Krzysztof Kamil Baczyński, a XX. század egyik legnagyobb lengyel költője, aki egyszerre végezte a lengyel szakot és a hadapródiskolát.

1940 júniusában a titkos tankörök végzős középiskolai diákjai nagy számban érettségiztek. Tanáraik közül sokan kapcsolatot kerestek egyetemi professzorokkal, hogy növendékeik továbbtanulási lehetőségeiről értekezzenek velük. Ők jelentették az „alulról” érkező ösztökélést a felsőoktatás konspiratív megszervezésére.

A földalatti egyetemi és főiskolai tanítás 1940 októberében kezdődött el a Fő kormányzóságban, s ennek színhelye ekkor kizárólag Varsó volt. Krakkóban és Lublinban ugyanis az egyetemi és főiskolai tanárokat sújtó letartóztatási hullám következtében kevés tanításra kapható ember maradt. Mivel Varsóban az egyetemek épületeit az első pillanatoktól kezdve birtokba vette a hadsereg, a megszállás első évében a tanárok eleve nem foglalkozhattak az oktatás megindításának gondolatával.

Julian Krzyżanowski irodalomtörténész professzor vállalta, hogy a Bölcsészettudományi Karon több szakon beindítja a tanítást. A lengyel szakot az első pillanattól kezdve ő vezette; s a megszállás utolsó időszakában kétszáz diák tanult a keze alatt. Hasonlóképpen gyorsan bővülő oktatás jött létre a történelem, a művészettörténet, a filozófia, a francia nyelv vagy a szlavisztika tudományainak elsajátítására is.⁸ A kérdéses szakok egészen 1944 májusáig egymástól függetlenül, önállóan működtek, s összesen négyszázhatvan diákot oktattak. Szervezetileg ekkor jött létre belőlük a Bölcsészettudományi Kar, amelynek élén a titkos Dékáni Tanács állt.

A Természettudományi Kar 1940 őszén három önálló szakkal, a biológiával, a kémiával és a fizikával indította meg az oktatást. A két utóbbi szak előadásait a Varsói Mű-

egyetem hallgatói is látogathatták. A matematika és a földrajz szak 1942-ben kezdte meg a munkát.

A hagyományos Varsói Egyetem mellett még egy, a fővárosban újak számító egyetem kezdte meg a működését. Mint említettük, a III. Birodalomhoz csatolt lengyel területek lakosainak egy részét, elsősorban a nem műszaki értelmiséget áttelepítették a Főkormányzóságba, és úgyszintén a Poznańi Adam Mickiewicz Egyetem tanárainak és diákjainak nagy részét is. 1940 novemberében ez utóbbi csoportok szervezték meg a Nyugati Területek Egyetemét, amelynek ekkor felállított Jogtudományi Kara 1943-ban aztán beolvadt a Varsói Egyetembe.⁹

Hogy miként folyt az oktatás, annak technikai részleteibe Jerzy Lerski avat be, akit Władysław Sikorski személyes emisszáriusaként 1942-ben ejtőernyővel dobtak le Lengyelország fölött. Küldetésének eleget téve, bekapcsolódott a földalatti katonai szervezetek munkájába. De maradék szabad idejét sem hagyta kihasználatlanul: „...éltem Pieńkowski rektor tanácsával, és titokban felvettem a kapcsolatot a jogi kar konspiratív tanulóköreivel” – emlékezik vissza. – „Rendkívül örültem, hogy a Józef Piłsudski Varsói Egyetem remek professzorait hallgathatom. Nem mondhatom, hogy a polgári jogért lelkesedtem volna, de az olyan professzorok, mint Kozubski, Miszewski és Namitkiewicz alkalmat adtak rá, hogy a jogi szakmára szomjas jelöltek társaságában szellemi lakomán vegyek részt. A tanulócsoporthoz tagjai az előadók vagy a tehetősebb diákok szállásain, többnyire a Marszałkowskával szomszédos nagy bérházak tágas lakásaiban jöttek össze.

A német megtorlásra tekintettel, a hallgatóság létszáma ritkán haladta meg a tíz főt. A diákok, mintha konspiratív találkozóra mentek volna, egyenként percnyi pontossággal jelentek meg.”

A diákok az előadások alatt minden eshetőségre felkészültek. Többnyire olyan benyomást keltettek, mintha kártyáznának. Ehhez a lapokat valóságosan is szét kellett teríteni, mert váratlan házkutatásnál a bridzsben jártas gestapós tiszt rákérdezhetett, hogyan áll a parti, s az aktuális lapjával kapcsolatban kérdéseket tehetett fel a „játékosoknak”. A helyes válasz ilyenkor „életet menthetett”.¹⁰

A konspiráció más módozataival kellett élni a földalatti orvosképzés megszervezésében.

A két fővárosi egyetemen az Orvostudományi Karok beindítását nagyban megkönnyítette az, hogy az 1940-es végzős hallgatóknak a német hatóságok megengedték tanulmányaik befejezését. Igaz, hogy az erre szóló engedélyt pár hónap múlva, 1940. május 6-án visszavonták, de időközben a varsói kórházakban és klinikákon már sikerült úgy megszervezni az oktatást, hogy az többé nem volt felszámolható. 1944 tavaszán az Orvostudományi Kar Dékáni Tanácsának jóváhagyásával Jan Zaorski docens kijárta a megszálló hatóságoknál, hogy Egészségügyi Segédszemélyzeti Szakiskola néven oktatási intézményt szervezhessen. Az új intézmény az Orvostudományi Kar I. és II. évfolyamának oktatási programját építette be tananyagába.¹¹

A Nyugati Területek Egyetemén a már említett Jogtudományi, illetve Orvostudományi Karokon kívül Teológiai Kar, Bölcsészettudományi Kar, Mezőgazdasági–Erdészeti Kar működött, továbbá felállítottak egy Tengerészeti Intézetet.¹²

A mérnöki tudományok konspiratív elsajátításának központja ismét a főváros volt.

A Varsói Műegyetemen az oktatás beindítását megkönnyítette az, hogy 1940 márciusában Karol Drewnowski rektor engedélyt kapott arra, hogy a végzős hallgatók – hasonlóan a végzős orvostanhallgatókhoz – letehessék az oklevél megszerzéséhez szükséges záróvizsgákat. Igaz, két hónap múlva az engedélyt visszavonták, de addigra a

földalatti műegyetemi oktatás szerkezetét és intézményhálózatát kiépítették. Ennek köszönhetően a konspiratív Varsói Műegyetem 1940 telén megnyithatta jelképes kapuit. Az oktatás folyamatosságát és viszonylagos zavartalanságát az is elősegítette, hogy bizonyos engedélyezett szakiskolák programjába be lehetett építeni az első- és másodéves egyetemi tananyagot. Így a szigorúan konspiratív körülmények között folyó oktatás a felsőbb évfolyamok hozzávetőleg négyszáz fős hallgatósága számára szerveződött. A mérnökjelöltek többsége a szakirányú képzés kereteit kihasználva tanult.¹³

1940 márciusában rövid időre a Falugazdálkodási Főiskolán is engedélyezték a diploma megszerzését a végzősöknek. Tanulmányaik folytatására 1942-ig csak a felsőbb éveseknek nyílt konspiratív lehetőségük. A főiskolán a munkát nagymértékben megkönnyítette, hogy falai között állították fel a Falugazdálkodási Német Tudományos Intézetet. Ennek alkalmazásában, a Földalatti Állam megfelelő oktatási főosztályának engedélyével, lengyel munkatársak dolgoztak.¹⁴

A felsorolt tanintézeteken kívül Varsóban a Kereskedelmi Főiskolán és a Lengyel Szabadegyetemen is folyt konspiratív oktatás.¹⁵

A művészeti főiskolák közül az Állami Színházművészeti Intézet 1940 nyarától a háború végéig folytatott konspiratív színészképzést.¹⁶ Az Intézetben számos majdani híresség tanult. A diplomákat az eredeti tervek szerint a háború után szándékoztak kiosztani.

Dr. Józef Pulikowski törekvése eredményeként 1940 szeptemberében az Állami Zeneiskola is megnyithatta kapuit, mégpedig a háború előtti konzervatórium tananyagával, tanrendjével. A konspiratív Zenei Konzervatórium ennek falai között működött. Az 1941/42-es tanévtől német igazgatója volt, mindazonáltal a hallgatók a vizsgákat külön lengyel bizottság előtt is tartoztak letenni.¹⁷

A földalatti iskolák történetében önálló fejezet illeti a varsói gettóban folyó felsőoktatást. A megalázottaknak a példátlan lelki és fegyveres terrorral és az éhhalállal folytatott küzdelmében a túlélés reményét a napi valóságból a valóságos tanulásba való menekülés lehetősége villantotta fel. A konspiratív egyetemi tanulás megszervezésére az kínált lehetőséget, hogy a németek – a hastífuszjárvány tombolása miatt – engedélyezték Juliusz Zweibaum professzornak Járványellenes és Egészségbiztosító Tanfolyamok beindítását. Ez gyakorlatilag egy hároméves programra felépített orvosképzést tett lehetővé. A gettóban, ahol 1942 elejére 540 000 embert zsúfoltak össze, az erre kijelölt szűk helyeken a legkiválóbb háború előtti professzorok heti hat alkalommal naponta három órában oktatták a gyógyítás tudományát a tanfolyamokon részt vett mintegy ötszáz hallgatónak.¹⁸

Varsón kívül elsősorban Krakkóban a Jagelló Egyetemen és a Bányászati Akadémián folyt titkos egyetemi képzés, valamint jóval szerényebb méretekben a vilnai Báthory István Egyetem, illetve a lebergi János Kázmér Egyetem falai között. A Jagelló Egyetem Bölcsészettudományi Karának lengyel irodalom szakán folytatta 1938-ban megkezdett tanulmányait Karol Wojtyła, aki emellett az 1941 őszén alapított szintén föld alatt működő Rapszódia Színháznak is tagja volt. Ekkor már a Solvay gyár zakr-zóweki kőbányájában végzett kemény fizikai munkával kereste meg a mindennapi kenyerét.

Egy czestochowai zárandoklat hatására 1942 őszén beiratkozott a titkos Érseki Semináriumba, illetve a Jagelló Egyetem Teológiai Karára, amely szintén föld alatt működött. Wojtylát a háború alatt nagy erkölcsi tekintélyt szerzett krakkói püspök, Stefan Sapiaha bíboros 1946. november 1-jén szentelte pappá.

Újdonságnak számítottak a lengyel oktatási rendszerben (nem csak a konspiratívban) az egyetemek és főiskolák kihelyezett tagozatai. Ezek olyan nagy- és kisvárosokban jöttek létre, mint Czeszochowa vagy Kielce, illetve Jedrzejów, Ostrowiec Świętokrzyski és Radomsko, amelyekben a háború előtt nem volt felsőoktatási intézmény. Czeszochowában a Nyugati Területek Egyeteme már 1943-ban szervezett négy szakirányú fiókintézetet. Egy év múlva az elpusztításra ítélt, kiürített Varsó egyetemeinek kilenc kára települt át Czeszochowába. A felsorolt helységekben kialakult felsőoktatási központokat 1945 után sem számolták fel.

A földalatti felsőoktatást a már említett Kulturális és Oktatási Főosztály, illetve ennek 1941 végén megszervezett Felsőoktatási és Tudományos Osztálya irányította. Az irányítás főként a tanároknak és a diákoknak a londoni lengyel kormánytól kapott (a kiemenkített nemzeti bank forrásaiból származó) anyagi támogatását jelentette.¹⁹ A megszállás végén a Főosztály költségvetéséből mintegy ezerötszáz oktató részesült anyagi javadalmazásban.

Az oktatók a diákok által befizetett szerény tandíj egy részével is kiegészíthették keresetüket. Ez azonban nem volt számottevő bevételi forrás, mert a rászorulók eleve mentesültek a tandíjtól, amelyet például Krakkóban senkinek sem kellett fizetnie.

Mindent egybevetve, a földalatti felsőoktatásban mintegy tizenkétezer diák vett részt, s ez nem kevesebb mint huszonnégy százaléka a háború előtti utolsó békeévben tanult lengyel egyetemisták és főiskolások teljes létszámának. A háború alatt – a középiskolásokhoz hasonlóan – a diákok fele Varsóban tanult.

A földalatti oktatás megvédte a lengyel ifjúságot a náci megszállók által megcélzott erkölcsi és szellemi leépüléstől. A konspiratív tanulás a tudás szeretetével együtt a haza szeretetével is beoltotta a diákokat. Bizonyossága ennek a varsói Powazki temető, ahol a Honi Hadsereg varsói felkelésben elesett tagjainak zászlóaljok szerint tagolódó parcelláiban nagy számban sorakoznak egymás mellett a földalatti középiskolások és egyetemisták sírjai.

Kérdés, hogy a náci megszállók mennyire voltak tudatában az országot föld alatt behálózó középiskolai és felsőoktatási rendszernek. 1943 februárjában a radomi pályaudvaron letartóztattak egy futárt, akinél megtalálták a krakkói körzet földalatti iskolahálózatáról készített s a központnak küldött összesítő jelentést. Ennek alapján s más ügynökjelentésekből és besúgói információkból kiindulva az erre szakosodott hitlerista ügyosztály képet alkothatott magának az egykori lengyel állam területén folyó illegális oktatás méreteiről. Annak nagysága eleve lehetetlenné tette a tömeges megtorlást. Mondhatni, a német hatóságok kénytelen-kelletlen – különösen Sztálingrád után – szemet hunytak fölötte. Csak azok ellen a tanárok és diákok ellen jártak el kíméletlenül, akik konspirációs katonai vagy politikai szervezetekben is tevékenykedtek.

A fent jelzett tárgyban 1943. augusztus 23-án a Biztonsági Rendőrség és a Különleges Rendőrség parancsnokainak aláírásával több mint százoldalas emlékirat készült a Birodalmi Biztonsági Hivatal főnöke, Heinrich Himmler részére. Az emlékirat szerzői tisztában voltak azzal, hogy a németeknek a lengyel oktatási rendszert megsemmisítő politikája váltotta ki a lengyelekből azt a reakciót, amely, úgymond, nemcsak művelődési igénnyel, hanem „fanatikus hazaszeretettel” is beoltja a lengyeleket.

Az emlékirat pontosan bemutatja a különböző szintű földalatti oktatások jellegét, színvonalát, módszereit, s még a radomi és krakkói tanítóképzőkről is beszámol. A szerzők szerint az illegális oktatás elleni harc legeredményesebb módszere a legális tanítás színvonalának emelése, s a tanítók és tanárok fizetésének megélhetést biztosító

rendezése. Egyébként ellene bármilyen más jellegű harc esélytelen, mert „...*Lengyelországban nincs nagyobb hazafi, mint a középiskolai tanár vagy az általános iskolai tanító. A nemzet ügyének senkit sem lehet jobban elkötelezni, mint azt az ifjúságot, amelynek ilyen nevelői vannak*”.

A jelentés e részében nemcsak a szerzőknek a tényekkel egybevágó őszintesége a feltűnő, hanem az is, hogy területi meghatározásként nem Főköormányzóságról, hanem Lengyelországról írnak. Az idézett mondatot akár a földalatti Kulturális és Oktatási Főosztály munkatársa is fogalmazhatta volna.

Aleksander Kamiński Lengyelország 1918-as újjászületésének huszonötödik évfordulóján, 1943. november 11-én Európa legnagyobb példányszámban megjelenő földalatti lapjában, a *Tájékoztató Közönyben* AZ EMBER címmel ünnepi cikket tett közzé. Ebben leszögezi: „*Kijelentjük, hogy a német és a szovjet megszállás nemzetet sújtó veszteségeinek legveszedelmesebbike nem gazdasági és anyagi jellegű. A legveszedelmesebb, ami bennünket sújtott, a mérhetetlen embervesztés [...] A lengyel élet megújulásának legsürgetőbb gondja, az ember újjáépítése...*”

1943 egyszerre volt a remény és a bizonytalanság, a bizakodás és a kétely éve Lengyelországban. A reményé és a bizakodásé, mert a hitlerista hadseregek megroppantak mind a szovjet, mind a Földközi-tenger menti frontokon. A bizonytalanság és a kétely forrásait a feltárt katyíni tömegsírok, a közönyös világ szeme láttára felkelt és elpusztított varsói gettó bombatölcseirei, a Katyín miatt megszakadt szovjet–lengyel diplomáciai kapcsolatok nyomán a két ország között támadt történelmi szakadék és Władysław Sikorski miniszterelnök tragikus halála jelentették. Kamiński persze nem tudhatta, hogy vezércikkének megjelenése után három héttel Teheránban döntés születik Lengyelország jövőjéről: Anglia és az Egyesült Államok jóváhagyásával szovjet érdekerületté nyilvánítják.

Kamiński meg volt győződve róla, hogy Lengyelország számára a felszabadulást majd az össznézeti felkelés hozza meg. A NAGY JÁTÉK valójában erre készítette fel a lengyel ifjúságot, de azt is kiemeli benne, ami a győztesen megívott harc után a lengyel társadalomra vár: „*Az ifjúságot illetően a művelődés (a hivatásra való felkészülés, a lengyel kultúra megismerése, az önművelés)... Lengyelország számára... fennkölt ügy...*”

És Kamiński bizonyára nem sejtette, hogy olyan gondolatokat is megfogalmaz, amelyek, jóllehet a lengyeleknek szólnak, hatvan év múltán a térség rendszerváltó országaiban is megszívlelhetők lehetnének: „...*ha egy politikai párt szelleme túlságosan átitat és a szolgálatába állsz, tegyél meg minden tőled telhetőt, hogy pártéletdben tűzön-vízen át betartsd egy alapvető elvet: a pártod iránti teljes odaadó szereteted és hited ellenére tanúsíts egyfajta lojalitást ama más pártok iránt is, amelyek a független lengyel állam talaján állnak. A pártélet egyik legszánalmasabb tulajdonsága az, amikor az agyat elborító pokoli gőz az egykor lovasgias, becsületes és tisztességes embereket ostoba fanatikusokká változtatja, akik a sajtójukon kívül minden más pártban és politikai tömörülésben aljasságot és árulást, hamisságot, hitvány indítékokat, ügyefogyottságot és rosszakaratot látnak...*”

A Lengyel Földalatti Állam küzdelmének jellemzésére Kamiński két fogalmat használ A BARIKÁD KÖVEI című regényében: *testvériség* és *szolgálat*. A fegyveres harc drámaiságát mindig a *gyönyörűen meghalni* fordulattal érzékelteti, ezzel szemben a *kultúraépítés*, a *tanulás a gyönyörűen élni* szinonimája.

Jegyzetek

1. Hogy Hitlernek a háború végéig következetesen magvalósuló terve Lengyelországban milyen eredményesnek bizonyult, azt néhány számsor egymás mellé illesztése beszédesen érzékelteti. A példák: a horogkereszt árnyékában 25 múzeumot, 35 színházat, 665 mozit, 323 művelődési házat romboltak le; az 1944. augusztusi–szeptemberi varsói harcokban és a felkelés leverése után csak a Krasińskiai könyvtárában 40 000 téziratot, 300 000 régi könyvet, 2000 ósnyomtatványt égettek el gyújtóbombákkal, majd lángszórókkal; a lengyel múzeumok, galériák és könyvtárak 1944 derekáig együttesen már 459 229 kiállítási tárgyat, 293 580 metszetet, 150 500 műalkotást, 822 művészettörténeti atlaszt, 118 870 ezüst- és aranyérmét, 5589 grafikát, 5238 szobrot, 69 267 kéziratot, 47 370 térképet, 1 030 000 iratcsomót veszítettek. A különféle jellegű könyvtárakban található 25,5 millió kötetből ezekben az években 15 milliónál több semmisült meg.

2. A huszonhat vagonnyi szállítmányból tizenöt a Jagelló Egyetem gyűjteményeit, kettő a Wawel emléktárgyait, egy a Czartoryski Múzeum és Könyvtár kincseit, négy a Mária- (Nagyboldogasszony-) templom darabokra szedett XV. századi főoltárát tartalmazta. További négy vagon kegytárgyakat – úrfelmutatókat, kelyheket, miseruhákat stb. – tartalmazott.

3. Az előidézett zsugorodás mértékét jól jelzi, hogy 1942-ben a Warthelande-nak nevezett bekelezett területen, amely többé-kevésbé megfelelt Ólengyelhonnak (vagyis Poznańnak és vidékének), mindössze 1200 *Polenschule* működött 2700 osztállyal, 2500 tanítóval és 120 000 tanulóval, szemben a háború előtti számokkal: a térség egykori 4000 lengyel általános iskolája ugyanis akkoriban 700 000 tanulót fogadott. A németesítési törekvéseket jelzi továbbá, hogy Sziléziában mindössze néhány nagyvárosban engedélyezték lengyel általános iskola működését. Kifejzett kivételnek számított a Dąbrowai szénmedence, ahol hosszú ideig lengyel tannyelvű iskolákat látogathattak a gyerekek.

4. Néhány számadat jól érzékelteti a különbséget. Míg földalatti középiskolákban a poznaí kerületben az 1939/40-es tanévben 50 tanár irányítása mellett 215 diák tanult, az 1943/44-

es tanévben pedig 102 tanár oktatott 808 diákot, addig a földalatti általános iskolákat illetően a tanítók és tanulók aránya az 1939/40-es tanévben 187 a 2065-höz, s az 1943/44-es tanévben 475 az 5943-hoz volt.

5. Jan Karski a háború alatt A FÖLDALATTI ÁLLAM címen angolul is megjelent könyvében így ír le egy érettségi vizsgát két vizsgáztatóval: „*A vizsgáztatás egy költőzetűvrodában folyt. Igazgatójának fia volt az egyik maturandus. A hely minden gyanún felül állt, mivel a cégnél nap mint nap rengeteg ember fordult meg. A négyzet alakú asztal három oldalánál ültek a vizsgázók: Zosia és két osztálytársa. A negyediknél a lengyel irodalom tanárnöje foglalt helyet. Legelőbb mindenkinek kiosztottak egy-egy géppapírt. A tanár úr hat gondosan négyrét hajtott lapot húzott elő a zsebéből, és az asztalra tette.*

– *Kérem, húzzanak tételt, és lassanak munkához. Elkezdjük.*”

6. Azt, hogy mit takar a „*kis szabotázs*” fogalma, Kamiński (Górecki) A NAGY JÁTÉK-ban így határozta meg: „*A »kis szabotázs« éles fegyver. Nem öl, az igaz, de szúr, méghozzá bosszantóan és fájdalmasan. Olyan, mint a szembe szórt homok, a szúnyog- vagy darázscsípés, a köröm alá hatolt szálka.*” A „szabotázcsoportok” feladata a megszállóknak tudatosítani, hogy ellenséges környezet veszi őket körül, amelynek támogatására nem számíthatnak. A cél: náciellenes feliratokkal, Hitler gúnyoló falragaszokkal, hazafias jelszavakkal tartani a lelket a varsóiakban, német frontújságokkal tökéletesen megegyező és megfelelőképpen terjesztett kiadványokban hamis hírekkel fellazítani az ellenséget, megszégyeníteni a kollaboránsokat, a „*csak a disznók ülnek a moziban*” megtorló akciók keretében „bebüdösíteni” a filmszínházakat, betörni a német katonákat kiállító fényképészetek vitrineit, kirakatait, leszedni a német nyelvű falragaszokat, letépni a náci zászlókat stb.

7. Nevükhöz fűződik az 1943. március 16-án Varsó központjában fényes nappal végrehajtott akció, amelyben a Gestapo székhelyéről börtönbe szállított Jan Bytnart, a rabkocsiból – felsőbb engedéllyel – kiszabadítják. A történetet Kamiński nem fejezi be, hanem Zawadzki halálának leírásával egyszerűen abbahagyja. Pár hónappal később „Zoška” fedőnévvel

megalakul a Honi Hadsereg legkiválóbb zászlóalja, amelynek tagjai többségükben a földalatti gimnáziumok, egyetemek diákjai. Krzysztof Kamil Baczyński, a költő is ennek az egységnek katonájaként esik el a varsói felkelésben.

8. A Tadeusz Manteuffel professzor által megszervezett történelem szakon három előadó és hat diák kezdte meg a munkát. Az 1943/44-es tanévben a szak már 12 előadót és 100 diákot foglalkoztatott. A történelem szakból ebben az évben vált ki és önállósodott 30 hallgatóval a művészettörténet szak. A nagy múltú klasszika-filológia szakot a Varsói Egyetemen az 1942/43-as tanévben szervezték újjá: egy évvel később már 30 hallgatója volt. Ekkor indult be a filozófia és a francia szak is: az előbbi 30, az utóbbi 12 hallgatóval. 1942 végén Krzyżanowski professzor szlavisztikai szakot is szervezett, amelyen 16 diák tanult.

9. Az 1943/44-es tanévben az így egyesült jogi karoknak összesen 600 hallgatójuk volt. A Kar magas színvonalú szervezetségéről árulkodik, hogy a Kari Tanács a megszállás során mindvégig megtartotta dékáni tanácsuléseit. E Karon, amely 54 magiszteri és 1 doktori címet adott ki, működött a Varsói Egyetem Joghallgatóinak Tudományos Diákköre is.

10. Lerskinek utóbb meg kellett szakítania a tanulmányait, mert egy parancs Londonba szólította.

11. A megszállás végén a Varsói Egyetem Orvostudományi és Gyógyszerészeti Karán összesen 2300 diák tanult. A Varsói Egyetemen tanuló hallgatók összlétszáma 3700 fő volt, az egyetem 64 magiszteri és 7 doktori címet adott ki.

12. A Tengerészeti Intézet életre hívása azt jelenti, hogy a lengyelek a győzelemben bízva arra számítottak, hogy a háború után jelentős tenger menti területhez jutnak. Ennek szakmai birtokbavételére és berendezésére készített fel az intézet, amely ebben az értelemben politikai szervezetnek minősült, s diákjai és tanárai lebukás esetén a legsúlyosabb megtorlásra számíthattak.

A Nyugati Területek Egyetemének Orvostudományi Kara 160 diákot és 95 előadót szám-

lált, a Gyógyszerészeti Karnak 215 hallgatója volt. Az 1942/43-as tanévben beindított Teológiai Karon 5 professzor adott elő, és 20 hallgató tanult.

13. 1940 nyarán a megszálló hatóságok engedélyével Zygmunt Jagodziński, a Varsói Műegyetem tanársegédje Műszaki Rajzoló Tanfolyamokat szervezhetett. Ezek konspiratív módon a Műegyetem négy – műszaki, építészeti, általános mérnöki és villamossági – karának tananyagát építették be programjukba. Ezt a képzési lehetőséget – 35 professzor és tanársegéd révén – 1944-ben már 900 diák használta ki. 1942-ben legális lehetőség nyílt Állami Műszaki Iskola szervezésére, ráadásul a Műegyetem területén. Ennek az iskolának oktatási anyaga megegyezett az I. éves műegyetemi programmal. A tanulási lehetőséggel itt 1500 diák élt. 1940-ben a Műegyetem Építészeti Karának objektumában hivatalos engedéllyel Szárazföldi és Vízi Építészeti Iskola nyílt. A konspiratív Varsói Műegyetem, ahol összesen 3000 diák tanult, 186 mérnökdiplomát adott ki, 18 doktori és 14 nagydoktori címet ítélte oda.

14. Ezen a főiskolán végül 50 előadó oktatott, és 400 diák tanult, 130 fő kapott mérnöki diplomát és 3 fő doktori címet.

15. A népszerű Szabadegyetemet összesen 400 hallgató látogatta.

16. A konspiratív színiiskolának összesen mintegy 40 hallgatója volt.

17. A konspiratív Zenei Konzervatórium hallgatói létszáma az 1943/44-es tanévben elérte a 400 főt. – Az intézmény német igazgatója egyébként az alkoholban nagyobb örömét lelte, mint a muzsikában, s az iskola ügyei nem érdekelték... Kivéve a vizsgákat, amelyekben igyekezett józanul részt venni.

18. Az 1941 májusában kezdődő tanítás 1942 júliusában ért véget. Július 22-én megkezdődött a varsói gettó lakosságának bevonásának és elhurcolása a Treblinka I és Treblinka II haláltáborba.

19. Ugyancsak a Főosztály dotálta a tudományos igényű jegyzetek, tankönyvek, oktatási segédanyagok írását és kiadását. Ezekből cím szerint 470 született a megszállás éveiben.

Felhasznált irodalom

- Krasuski, Józef: *TAJNE SZKOLNICTWO POLSKIE W OKRESIE OKUPACJI HITLEROWSKIEJ 1939–1945.* (Wydanie drugie, rozszerzone.) PWN, Warszawa, 1977. 410.
- Głębocki, Wiesław–Mórawski, Karol: *KULTURA WALCZĄCA 1939–1945. Z DZIEJÓW KULTURY POLSKIEJ W OKRESIE WOJNY I OKUPACJI.* Wydawnictwo „INTERPRESS”, Warszawa, 1985. 321.
- Nowik, Grzegorz: *STRAŻ NAD WISŁĄ. OKRĘG SZARYCH SZEREGÓW. WARSZAWA–PRAGA 1939–1942.* T. 1. Oficyna Wydawnicza Rytm. Warszawa, 2001. 511.
- Witek, Zbigniew Kazimierz: *DOKUMENTY STRAT KULTURY POLSKIEJ POD OKUPACJĄ NIEMIECKĄ 1939–1944. Z ARCHIWUM KAROLA ESTREICHERA. CULTURAL LOSSES OF POLAND DURING THE GERMAN OCCUPATION 1939–1944. DOCUMENTS FROM THE ARCHIVES OF KAROL ESTREICHER.* Pałac Sztuki. Towarzystwo Przyjaciół Sztuk Pięknych w Krakowie, Kraków, 2003. 937.
- Estreicher, Karol: *DZIENNIK WYPADKÓW. T. 1. 1939–1944.* Pałac Sztuki. Towarzystwo Przyjaciół Sztuk Pięknych w Krakowie, Kraków, 2001. 852.
- Kamiński, Aleksander: *WIELKA GRA.* Oficyna Wydawnicza Rytm, Warszawa, 2000. 331.
- –: *KAMIENIE NA SZANIEC.* Wydawnictwo „Śląsk”, Katowice, 1989. 185.
- Wachowicz, Barbara: *KAMYK NA SZANCU. GAWĘDA O DRUHU ALEKSANDRZE KAMIŃSKIM W STULECIE URODZIN.* Oficyna Wydawnicza Rytm, Warszawa, 2002, 632.
- Broniewski, Stanisław: *FLORIAN MARCINIAK. NACZELNIK SZARYCH SZEREGÓW.* PWN, Warszawa, 1988. 231.
- Lerski, Jerzy: *EMISARIUSZ JUR.* Oficyna Wydawnicza Interim, Warszawa, 1989. 254.
- Karski, Jan: *TAJNE PAŃSTWO. OPowieść o polskim podziemiu.* Rosner & Wspólnicy. Warszawa, 2004. 298.

Darányi Sándor

MÁR-MÁR IDEGEN...

Amikor megcsókoltam, még meleg volt.
Aztán lassan kihűlt. A gyertyaláng
Táncolt a távozottal: „Most pedig
Átvirrasztunk egy örök éjszakát!”

A sötétet a fény éppen legyőzte.
Negyed kilenc. Téli napforduló.
Fagy és ború klausztrófiája,
Mít itt hagyott. Elröppent, mint a hó.

A ravatalon már-már idegen lett,
Műanyagzsákban kifestett fabáb.
Végül leeresztették sárga földbe,
Átölelni nagypapát, nagymamát.